

Agárdi Péter
egyetemi tanár

Művészet és humanizmus, kultúra és nemzet, média és pedagógia a 21. század elején

Művészet és humanizmus viszonyáról beszélni és írni – kiváltképpen nevelési szempontból – a divatos értelmiségi közbeszéd szerint ma eleve avított szempontnak, tudománytalan erőszakételnek és idejétmúlt frazeológiájú értekezésnek tűnik fel. Részben érthető ez az ódzkodás, hiszen a művészetet politikai propagandává silányító, teológiai vagy moralizáló eszközzé vagy/és pedagógiai didaxissá lefokozó felfogások visszahatásaként feltétlenül jogos *a művészet autonómiájának, tisztaságának önvédelme*. Az esztétikum *funkcióinak* olykor gyökeres átalakulása, illetve ezek állandó és szakszerű újraértelmezési kísérlete természetesen jelenség a mostani század-, sőt ezredfordulón is. Ám hogy eleve illetéktelen lenne ez a humanizmus, illetve a bármiféle világkép, tartalom felőli megközelítés? Nos, némileg erre a dilemmára is megkísérel választ adni az alábbi tanulmány.

Írásom nem vállalkozik a témakör szisztematikus áttekintésére, még kevésbé pedagógiai szempontú konkretizálására. Arra teszek csupán kísérletet, hogy a kortárs hazai *művészet*, valamint az ennél tágabb övezetet „behálózó” *mediakultúra és közművelődés* néhány jelenségét, továbbá értelmezésük egynémely elméleti dilemmáját mutassam be. Némileg indázó és szubjektív érveléssel teszem ezt, reflexiókat, adalékokat inkább, mintsem rendszerszerűséget ígérve – de talán ezzel is szolgálva az olvasók, köztük a pedagógusok, az andragógusok és más kultúraközvetítők önismeretét, szakmai munkáját.

Villanások a mai kulturális kínálatból

Mit is kínál a jelen és a közelmúlt hazai művészete, illetve kulturális nyilvánossága az „átlag” magyar állampolgárnak? Melyek voltak *az elmúlt években a legnagyobb figyelmet kiváltott tényleges kulturális jelenségek, művek*? Elsősorban *a közönség, a befogadók, a társadalom felől* közelíték a címben jelzett összefüggéshez, de – legalábbis szándékom szerint – nem sértve az alkotások, a művészet értékszuverenitását. Bizonyosan nem tudok hideg objektivitással és teljes áttekintőképességgel válaszolni ezekre a kérdésekre, de talán mégsem teljesen önkényes és szubjektív, amit az alábbiakban főlemlíték. A címadó témakör – művészet és humanizmus – nemzeti kulturális érdekeltségű megközelítése okán is elsősorban magyar műveket, törekvéseket hozok szóba, bár köztudo-

mású: a film-, televízió- és videokínálatban, a könnyűzenei piacon nem azok a dominánsak. Sőt minek tagadni: a külföldi példák (köztük a „jók” és a „rosszak”) a kibővülő, sőt globalizált kulturális nyilvánosság erejénél fogva nemcsak a hazai közönség és közízlés domináns befolyásoló, hanem az eredeti magyar kulturális termés számára is bevallott vagy latens mintákként szolgálnak.

1. Sajnos nem kap elegendő társadalmi, művészetkritikai és kultúrpolitikai figyelmet, tehát a kultúráközvetítő értelmiség – köztük a pedagógusok – számára sem tömeges tapasztalat és evidencia a *magyar filmes újhullám*. Pedig a 2000-es évtized első felének sajátos aurájában jól tetten érhető egy szemléletváltó új színház, zenész és filmes nemzedék föllépése, az alkotásaikban tetten öltő „csoportos” – azaz nem pusztán az egyéni tehetségből fakadó – invenció és innováció.

Életérzésben, hangvételben, popularitásban persze igencsak sokfélék, egymással is feleselők az elmúlt években feltűnt generáció új, többnyire első és második filmjei. Ám közös bennük az értelmiségi önsajnálát és ezoterizmus elutasítása, az új nemzedék kérdező komolysága, a fanyar iróniába csomagolt morális igényesség, olykor az egyenesen rehabilitált érzelmesség és humanizmus (pl. Mundruczó Kornél már nemzetközileg is elismert pályakezdése; Török Ferenc: *Moszkva tér*; Herendi Gábor: *Valami Amerika*; az Inforg Stúdió darabjai; Miklauzič Bence: *Ébrenjárók*; Pálfi György: *Hukkle*; Fliegaut Benedek: *Rengeteg és Dealer*; Antal Nimród: *Kontroll* stb.). Tudom, hogy igazságtalan minden efféle kiemelés, főleg a nem említettek szempontjából, a példákkal mégis érzékeltetni szeretném valamiképp, milyen látványos – részben generációs alapú – átrendeződés, hang- (illetve kép)váltás zajlik a magyar filmművészetben. Eközben az idősebb nemzedék egyik-másik nagy formátumú alkotója is felkavaró új művekkel kérdező rá a 20–21. század fordulójára jelen- és múlttudatának, magyar és emberi identitásának a lényegére (Jancsó Miklós, Szabó István); Almási Tamás és más középnemzedékeliek pedig folytatják a „Magyarország felfedezése” filmes szociográfiáit – ha társadalmilag meglehetősen visszhangtalanul is.

2. *Színházkultúránknak* nem sikerült még kihevernie az elmúlt évtized (főleg az 1998–2002 közötti kormányzati időszak) hatalmi-udvari és voluntarista színházpolitikája okozta betegségeket, különösen az új *Nemzeti Színház* felépítésének és elindításának szappanopera-horrorját, miközben fővároson és vidéken egyaránt aggasztó az elszürkülés és a kommercializálódás trendje. Mindennek ellenére „humanista és művészi értelemben” is van néhány említésre, megörökítésre, sőt népszerűsítésre méltó igazi, maradandó érték. Hadd utaljak csak a szaporodó modern táncszínházi és balettprodukciókra (*Bozsik Yvette, Ladányi Andrea, Juronics Tamás; Győr, Szeged, Pécs*), a kaposvári *Csiky Gérgy Színház*, a budapesti *Katona* és *Radnóti* folyamatosan magas színvonalú teljesítményére, a *Beregszászi Illyés Gyula Színház* (*Vidnyánszky Attila*) Magyarországon is nyelvújító frissességére, a *Kréta Kör Társulat* (*Schilling Árpád*) avantgárdjára, a fővárosi és vidéki színházak Spiró György-szériájára, *Alföldi Róbert, Mácsai Pál, Mohácsi János, Zsótér Sándor* újításaira.

S talán remélhető: *Jordán Tamás* emberpróbáló nemzeti színházi kísérletének is lesz művészi és szélesebb érvényű kulturális hozadéka. Az immár öt-éves hagyományra visszatekintő nyarankénti pécsi országos színházi szemle, a POSZT – minden szakmai vita mellett is – csakúgy jó jeleket mutat fel, mint a zenés színházak, akár a musical kvalitásos teljesítményei (pl. több vidéki társulatnál vagy a budapesti *Madách Színházban*).

3. 2002–2003 egyik – ha nem a – leginkább figyelemre méltó művészetszociológiai jelensége Kertész Imre Nobel-díjának fogadtatása és könyveinek nemzetközi és hazai sikere. Nem kell farizeus módon elhallgatni, hogy a könyvpéldányszámok hirtelen megugrása és a széles Kertész-diskurzus döntően a nemzetközi rangú díj teremtette és (szükségképpen) üzletileg is gerjesztett nyilvánosságnak, a „tekintély és presztízs” erejének köszönhető. Soha rosszabb „ügy” ne kapjon ekkora reklámot és marketinget, ne érjen el ekkora piaci sikert! Mert még ha van is ebben a sikerben valami – legalábbis hazánkban szokatlan – „külsőlegesség”, mindez a jelen esetben valódi minőségről, sőt a humánium és a humanista irodalom vonzerejéről tanúskodik.

Az ez idáig itthon (is) alig, jóformán csak a szakmai körökben ismert Kertész-életmű, mindenekelőtt a *Sorstalanság*, illetve a holokauszt témája százszoros nagyságrendű olvasóközönséggel találkozott. Ennek a találkozásnak a *magyar művelődéstörténeti* súlyát, közismereti és tudásszociológiai hozamát tovább növelte az a tény, hogy az antiszemitizmus és a „zsidókérdés” napjainkban még mindig feldolgozatlan traumákkal és előítéletekkel terhes magyar komplexus. Az olykor éles s esetenként hamis, méltatlan (de megfogalmazóinak fejére visszahulló) véleményeket is fölmutató hazai Kertész-viták és szócsaták maguk is hozzájárultak e regények, könyvek, illetve a problematika szélesebb földolgozásához, a *nemzeti önismeret* elmélyüléséhez, a barbarizálódás, az önkény és a megalkuvás, a helytállás és a túlélés, az *emberi humánium* változatai megújuló értelmezéséhez. Miként Kertész sikere, a korábbi irodalmi Nobel-díjasok közül *Gabriel García Márquez* folyamatos hazai népszerűsége és a portugál *José Saramago* könyveinek magyarországi megjelenése és olvasói fölfedezése szintén „közreműködött” a humanista esztétikai világkép és norma-rendszer vonzerejének növekedésében.

A filmkritikusok véleménye megoszlik a *Sorstalanság* nehezen, de 2004-re mégiscsak elkészült filmes változata, *Koltai Lajos* rendezésének megítélésében, mindazonáltal ez a szép, ihletett alkotás maga is beépült az évtized emlékezetes és közönségsikerrel is visszaigazolt, a magyar történelmi tudatot gazdagító, primer emberi érzéseket föl szabadító nemzeti kulturális értékek közé.

4. Szomorúan kell ugyanakkor regisztrálni, hogy az új évszázad első éveiben a legnagyobb társadalmi visszhangot és az igazi (tágon értett) kulturális – anti-kulturális? – fordulatot mégiscsak a kereskedelmi televíziók valóságshow-i, a *Big Brother* és a *Való világ* produkálták. Szakmailag is izgalmas viták folytak s folynak róluk, nem is megyek bele a részletekbe. Annyit azonban feltétlenül jelezni kell, hogy ez a – szappanoperák, magamutogató sztárműsorok és „A leggyengébb láncszem”-típusú vetélkedők által előkészített, bevezetett

– konjunktúra aligha menthető a plurális televíziózás reklámbevételektől motivált kereskedelmi kényszereivel. Ugyanakkor nem is a szexuális intimitás normáinak a fölrlúgása a fő probléma bennük. Megítélhetőek afféle bumeráng-effektusként is, válaszul a médiának és a hétköznapoknak a 2001–2002-es választási kampányok alatti túlpolitizáltságára. Netalán a politikai osztályok tudatos „kikapcsoló” médiamanővere volt? Akárhogy is, bizonyos, hogy a sorozatok dömpingjében riasztó *antihumanista tapasztalat* a „minden eladó”-magatartásnak az emberi méltóságot fölrlúgó normaként való rögzítése. Ami a „középosztályba” emelkedés önáltató vágyának és a látszatdemokráciának a (teljesítmény nélküli) sztárrá válásban kiélt trivialitásával és alpáriságával jár együtt. Arról nem is beszélve, hogy százezrek, milliók számára – a televíziók műsorszerkesztési gyakorlata miatt is – hónapokon keresztül ez volt *a kultúra*.

György Péter, akinek művészet- és médiaszociológiai munkásságára egyébként az arisztokratikus elitkultúra-kánon éles bírálata, a mediatisztált populáris kultúra iránti hídépítő megértés és minőségérzékenység a jellemző, a *magyar televíziózás* e legújabb időszakának negatív mérlegét megvonva, mentalitástörténetileg is mélypontot emleget. A hazai televíziózás közel áll ahhoz – írja –, hogy a magyar bunkóság nagy műfaja legyen. A társadalom perifériájának, egyáltalán a valódi társadalmi konfliktusoknak, a szegénységgel és kirekesztettséggel való szolidaritásnak a képernyőkről való eltűnése, a pénz pénz általi dicsőítése s ezáltal – hadd tegyem hozzá: tisztelet a kivételeknek – nemzeti önképünk elsilányítása vált jellemzővé. (A mélypont. Televíziózás Magyarországon. *Filmvilág*, 2003, 5. sz., 16–19). Ennek az egész társadalmat sokkoló antihumanista médiaszindrómának a széles körű kritikája persze aligha tudja kibillenteni a kereskedelmi televíziókat eredendő piaci funkcióikból és működési mechanizmusukból; a műfajnak 2003–2005-ben is van folytatása. Mindazonáltal el kell ismernünk, hogy a 2004-ben indult, majd 2005-ben immár második sorozatát megért *Megasztár (TV 2)* – akár bizonyos önkritikaként – nemcsak hogy a műfaj pozitívabb variációjaként tűnt fel, hanem a maga nemében vonzó énekestehetség-kutatás is lett. Az a tény pedig, hogy a 2005 tavaszán a zsűri és a közönség lényegében egybehangzóan egy roma származású fiatalembert hozott ki győztesnek (*Molnár Ferenc Caramelt*), a kulturális „haszon” mellett alig túlértékelhető pozitív „társadalom-mentálhigiéniai” üzenettel is járt. Tehetség és humanizmus diadalaként – a hétköznapi tapasztalatok „művészi” korrekciójaként.

5. A televíziózás fentiekben jelzett negatív fordulatával szemben van azért pozitív művészetszociológiai tapasztalat is: a szaporodó *fesztiválok, kulturális tömegrendezvények* nagy részének igényessége, gazdagsága és kreativitása. Természetesen akad közöttük is silány, elüzletiesedett vagy éppen belterjes jellegű program, de a domináns és előremutató vonulat a kulturális modellek és ízlések között hídalkotó és építő olyan változatoké, mint például az óbudai *Sziget-fesztivál*, a kapolcsi *Művészetek Völgye*, 2002–2004 között a megújult funkciójú (majd újra válságos hónapok elé néző) *Millenáris park*, a *Zempléni Művészeti Napok* stb. Túl az ezeken bemutatott vagy bemutatandó alkotások felsza-

badítóan rekreációs vagy maradandóan katartikus szerepén, az új-amatörizmus és az invenciózusság példáinak terjedésén, örvendetes a – gyakran csupán lokális érdekű – fesztiválok tömeges kulturális együttlét közösségiségre, toleranciára és pluralizmusra, a kultúrák találkozására nevelő intenzitása. Sikere van a *Múzeumok Éjszakája* nyári rendezvényeinek is, amelyek ugyanúgy a populáris és az elitkultúra között építenek hidakat, mint megannyi városi köztéri „akció”, koncert, játék és kiállítás.

6. Kertész Imre kapcsán már szóba került az irodalom, de a *Sorstalanság* nem mai, hanem több mint negyedszázados alkotás. Lehetetlen mindazonáltal nem észrevenni: mintha újraerősödne napjainkban a *történetmesélés és az emberi sorsok* iránti olvasói, sőt alkotói érdeklődés. Mármint az igényes irodalmi kultúrában is, ahol éveken át mintha a posztmodern szövegirodalom mégoly kvalitásos, de kevesek számára átélhető változatai képeztek volna szigorú kánont. Természetesen nem valamiféle populista közérthetőség-igény szolgálja teljesítését üdvözlöm ezzel az észrevétellel; még kevésbé beszélnek konzervatív irodalmi fordulatról. De arról igen, hogy mintha a korábbinál több „magasirodalmi” alkotás válna szélesebb körben is népszerűvé, nem utolsósorban amiatt, hogy az olvasók magukra, életproblémáikra, kérdéseikre ismernek – s keresnek választ – ezekben a művekben.

A szélesebb olvasóközönség által évtizedeken át – mégoly igaztalanul – „irodalmi író”-nak elkönyvelt *Esterházy Péter* monumentális regénye, a *Harmonia caelestis*, valamint a saját családbeli ügynök-drámától ihletett *Javított kiadás* megrendítő hatásában, népszerűségében aligha mellőzhető az életrajzi és történeti „valóságreferencia”, de maguk a regények is valamiféle „realista” fordulatról tanúskodnak az író pályáján. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy vajon *Wass Albert*, az itthon sokáig anatómia alatt állt amerikás erdélyi magyar korábbi évtizedekből való műveinek kultuszában mennyi az indokolt jóvátétel, mennyi a szélsőjobboldalivá lett gróf személye és politikuma iránti nosztalgia vagy kódolt azonosulás, mennyi a valódi erdélyi ízek iránti fogékonyság, mennyi az olvasás gyönyöre iránti olthatatlan vágy s mennyi a – bizony olykor nála is – lektúrbe forduló transzszilvánizmus és gravaminális nemzetieskedés olvasói érzülete.

Térjünk vissza azonban az igényes kortárs irodalomhoz. Aligha véletlen, hogy a családregény lett (újra) a századforduló magyar prózájának „legdivatósabb” műfaja (Závada Pál *Jadvigája*, *Milotája* és *A fényképész utókor*; Vámos Miklós: *Apák könyve* és a *Sánta kutya*; Rakovszky Zsuzsa: *A kígyó árnyéka* és *A hullócsillogó éve*; Szabó Magda: *Für Elise*; Kukorelly Endre: *Tündérvölgy*; Spiró György: *Fogság* stb.). Az erkölcsi nihilizmus állítólag rohamos terjedéséért a „nemzetietlen” liberalizmust és kultúrpolitikát felelőssé tevő sérelmi irodalomfelfogás nem is igazán tud mit kezdeni e sikerekkel, köztük a szinte rehabilitált „nevelődési regény” változataival, miközben az „egyszerű olvasó” valódi sorsokra és humánus üzenetekre lelhet bennük és más alkotásokban. Persze napjainkban nincs olyan „magasirodalmi” konjunktúra, mint amilyen az 1960–1970-es évek fordulóján, még a nagy televíziós térfoglalás előtt volt jellemző a magyar kultúrára. Sőt: az olvasottsági, főleg a szépirodalom-olvasási adatokban tükröződő

„bessz” éppen hogy meglehetősen kulturális pesszimizmusra ad okot, főleg, hogy igencsak gyenge a kortárs és a klasszikus szépirodalom médiatámogatása (tévétévéjátékokban, adaptációkban stb.) is. De legalább vegyük észre: komoly és nekünk szóló kortárs próza (s részben dráma és költészet) vár értő és szenvedélyes olvasókra, kultúraközvetítőkre. S akkor sem kell finnyáskodni, ha a lektúr és a minőség furcsa egyvelegei aratnak időleges vagy tartós sikert.

7. Lehetne értekezni a továbbiakban a mindent elöntő gépzene hatásáról, a vizuális környezet (ezen belül a reklámok, klippek, közterek, épületek, szobrok és emlékművek) világgépéről és esztétikumáról, a múzeumi kultúra és az internethasználat terjedéséről, de minderre nincs terem kitérni. Az *akulturális* és *antikulturális*, az értékvesztést, a lefelé nivellálódást bizonyító tendenciák mellett viszont egy örvendetes tömegkulturális jelenséget szeretnék még bemutatni. Váratlan, százezres nagyságrendű népszerűséget és szakmai sikert hozott a *Mindentudás Egyeteme*. Ez a 2005-ben már harmadik évfolyamát záró, széles hallgatóságot és nézősereget vonzó élő előadási forma televíziós közvetítéseivel és digitális hozzáférhetőségével – nem utolsósorban a célratorőn megtervezett propaganda okán is – mintha *rehabilitálná az élőszevas* (persze korszerűen illusztrált) *tudományos ismeretterjesztést*. Ami különösen revelatív, sőt „humánus” művelődési tapasztalat, főleg egy olyan másfél-két évtized után, amelyben mind riasztóbb szkepszis, sőt ellenségesség övezte a tudományt a társadalom széles csoportjai, rétegei részéről.

Ami ezt a „tudományellenes” trendet, az okkultizmus, a parajelenségek, a csodavárás és miszticizmus divatját, a kontár történelem-, nyelv- és társadalomszemlélet elszomorító népszerűségét illeti: vélhetőleg nem választható el a tudományba vetett társadalmi bizalom általános (háborúk, pusztító éhínségektől, járványok, környezeti katasztrófák, „az emberi természet javíthatatlanságá”-nak tapasztalata által stb. is motivált) megrendülésétől, a rendszerváltások értékrendromboló és -újraépítő tömeglélektani hatásaitól. A tudományos szemlélet rehabilitálása, a felvilágosodás megtépázott, de mégiscsak érvényes tradíciójának, racionális humanizmusának a legújabb tudományos vívmányokkal hitelesített aktualizálása nélkül aligha lesz képes az emberiség és ezen belül az európai magyarság túlélni önmagát, illetve megválaszolni, megoldani az új és drámai kihívásokat. Nos, mégis éppen ezt az esélyt mutatja a mediatizált tradicionális ismeretterjesztésnek a *Mindentudás Egyetemében* is felcsillanó szokatlan konjunktuurája, ami annál ígéretesebb, mivel a budapesti (országos) sorozat mintájára, illetve ezzel párhuzamosan több vidéki városban, a helyi egyetemek szellemi potenciáljára építve is indultak, működnek hasonló sorozatok.

A művelődés esélyei szociológiai nézőpontból

Bár az eddigiekben a kulturális *kínálati oldalra* tettem a hangsúlyt, már esett szó a *befogadás, a recepció* esélyeiről is. A továbbiakban erre az utóbbi szempontra koncentrálna, drámai őszinteséggel kell kimondani: igen sok aggasztó

tünet terheli a mai magyar társadalom kulturális fogékonyságát, a művelődés tömeges mértékét és színvonalát, a szabadidő-eltöltés szokásrendjét. Részletezés nélkül csak utalok az 1995–1996-os, valamint a 2002–2003-as művelődésszociológiai összegezésekre s a folytatódó kutatásokra, mindenekelőtt a Vitányi Iván, Hidy Péter, Harsányi László által koordinált vizsgálatok és a nemzetközi összehasonlító kutatások eredményeire.

A rendszerváltással a magyar kultúra felszabadult a direkt állami-politikai irányítás és korlátozás alól; rohamosan terjednek (családi, személyes használatban is) az elektronikus és digitális médiumok. Kb. a háromszorosára nőtt a felsőoktatásban részt vevők száma és korosztályon belüli aránya. Viszonylag stabilan magas értéken, nagyjából 10-12%-on maradt a felnőtt lakosságon belüli kulturálisan fogékony és kreatív réteg aránya. Ugyanakkor ezekkel a pozitív tendenciákkal egyidejűleg (ha bizonyára nem törvényszerű együtthatásként is) negatív trendek is fölerősödtek. Számos adat és jelenség bizonyítja, hogy tágul a *kulturális olló* két szára közötti távolság, nőnek a kultúrával kapcsolatos regionális, társadalmi vagy éppen digitális esélyegyenlőtlenségek. A hagyományos művelődési intézményrendszer – részben politikafüggő – megroppanása is szerepet játszik abban, hogy elvékonyodott s részben *lecsúszott az ún. kulturális középosztály*. A szociológusok által ún. másodlagos (de nyitott) közönségnek nevezett felnőtt réteg aránya az elmúlt két évtized során 30-35%-ról 15-20%-ra csökkent. Az ún. passzív–nem olvasó életmódtípus követőinek mértéke viszont 8-10%-kal nőtt; a felnőtt férfiak 58%-a pedig az új évszázad fordulóján egyáltalán nem vesz könyvet a kezébe. A televíziózásra fordított idő – különböző számítások és adatok vannak forgalomban, de – már az átlagos napi 5 órát közelíti, sőt talán meg is haladja.

Természetesen nem egy korábbi művelődési modell, nem a tévézés általánossá válása előtti literális kultúra normáját és szabadidős szokásait, még kevésbé egy klasszikus humán, „akadémiai” műveltség előírásait kérem számon a mai viszonyokon. Meggyőződésem persze: a minőségi olvasás a digitalizáció korában is alapvető emberi feltétel és szükséglet. Ezért korántsem csupán ízlésproblémára vall, hanem különösen sokkoló tény, hogy *a magyar társadalom 40%-a kulturálisan passzív*, sőt a felnőttek 33%-a igen súlyos (további 43% komoly) olvasási, szövegértési és íráshasználati nehézségekkel küzd. Az iskoláskorú gyerekekről készített PISA-jelentések csak megerősítik, illetve a benne foglalt tények generációs alapon magyarázzák a felnőttek olvasási szintjével kapcsolatos nemzetközi összehasonlító vizsgálatok keserű tapasztalatait; az elmúlt három évben még tovább folytatódott hazánk lejjebb sodródása a nemzetközi sorrendben. Ezért is rokonszenvesek az olyan játékos és médiatámogatású országos műveltségi akciók, mint az 2005-ös *A Nagy Könyv*, még ha arra önmagukban nem alkalmasak is, hogy megfordítsák az olvasás visszaszorulásának folyamatát.

Egyes számítások szerint másfél millióra tehető hazánkban a funkcionális analfabéták száma. A kulturális leszakadás a roma származású magyar állampolgárok tömegeit különösen drámaian érinti, ami az egész nemzeti művelődés súlyos deficitje. A digitalizáció terjedésének s főleg a kulturált számítógép-használatnak is alapfeltétele a magas fokú anyanyelvhasználat (és egyre inkább a

legalább egy idegen nyelv ismerete). Tévedés – pedig gyakori hiba – összekeverni a szervi eredetű diszlexiát és a társadalmi bajokra visszavezethető tömeges funkcionális írástudatlanságot, s az előbbivel „mentegetni” az utóbbit. Technicista önáltatás ugyanakkor arra hivatkozni, hogy a számítógép-kultúra kiválthatja az olvasáskultúrát – ha tudomásul kell is venni a könyvolvasásra fordított idő csökkenését, még a legolvasottabb rétegek esetében is. A művészzel, benne az irodalommal való eleven, élményszerű találkozásnak alapvető gátja az alacsony szintű szöveg- és képértés, illetve szimbólum- és nyelvhasználat, az összetettebb mondatszerkesztés és fogalomhasználat nem értése – ez olykor felsőfokú tanulmányokat folytató fiatalokra is jellemző sajnós.

A széles tömeges szocializációs, innovációs-munkavállalói és demokratikus esélyei, illetve a nemzeti integritás távlatából egyaránt roppant kockázat ez a kulturális deficit. Ez tekinthető ma a *közműveltség legnagyobb társadalmi dilemmájának*, egyúttal a *humánus életvitel és attitűd* legnagyobb akadályának, s nem pedig az – egyébként szintén kritikusan elemzendő – „amerikanizálódás”, nem a kulturális globalizáció, a pláza- és playback-kultúra, az sms-nyelv eszközlációja stb. A fentiekben érzékeltetett kulturális polarizálódás és elszegényedés tehát korántsem csupán a „szűkebben vett” művelődés szempontjából veszélyes, hanem a nemzet teljesítőképesége, politikai kultúrája, demokratikus működése és a magyarság jövője perspektívájából is.

Ezért sem közömbös, hogy – túl az iskolákon – a sokszínű kulturális (jelesül a tömegkommunikációs) kínálaton belül, a társadalom szellemi közterein, a civil művelődési kezdeményezésekben melyek a *domináns és mintaadó értékek, magatartásformák és kánonok*. Mert a szabadságnak, a pluralizmusnak is vannak – kell legyenek – pozitív nevelési „alakzatai”, paradigmái, főképp ha a szabadságot – régi filozófiai vita – nem „valamitől való”, hanem „*valamire való szabadság*”-ként értelmezzük. Konkretizálva mindezt a jelen időnkre: vajon a fogyasztói én, a „realitás”-nak hazudott közönségesség, a „létharcos” sztárkultusz-e a meghatározó (ha persze föl nem is számolható) társadalmi, kulturális minta, avagy a demokratikus, a kritikai és a felszabadultan szórakozó személyiség a vonzóbb. Ennek az alternatívának az eldöntésében, az egyes emberek és a közösségek *választásában* aligha eltúlozható a felelőssége és szerepe az oktatásnak, a pedagógusoknak, a kultúraközvetítőknél, a kritikusoknak, a hagyományos közművelődésnek, az egyházaknak, a közszolgálati és a kereskedelmi televízióknak, a kultúrafinanszírozásnak és a művelődéspolitikának (egyáltalán: az értelmiségnek és a politikai osztálynak).

Hogy napjainkban is „lehet bízni” a művészet humánus küldetésében (ha nem is megváltói vagy a Németh László hirdette életrecept-szerepében), azt megannyi kortárs példa bizonyítja. A fentiekben idézettekén túl megint hadd említsek erre példákat a közelmúlt művészi kínálatából: a *Kispál és a Borz*, a roma rap vagy az *Anima Sound System* legújabb dalaitól Tarr Béla és Mundruczó Kornél filmjein, Dragomán György és Tar Sándor elbeszélésein át Jónás Tamás, Kovács András Ferenc, Térey János és Varró Dániel legújabb verseiig, a drámaíró Egressy Zoltán, Háy János, Kárpáti Péter vagy Spiró György színpadi műveiig, avagy az *István, a király* című rockopera 2003. július eleji, 300 000-es közönséget

vonzó, fantasztikus érzelmi hozadékú csíksomlyói előadásáig (rendezte: Novák Ferenc).

Síránkozhatunk avagy lejthetünk ünnepi táncot fölötte, de tény: a társadalom nagyobbik része, sőt az emberek döntő többsége számára ma a média világa, az elektronikus és – egyre inkább – a digitális műsorszolgáltatás jelenti a kultúrát. És egyre kevésbé csak vagy döntően a nyomtatott írásbeliség. Ez olyan objektív folyamat, amelyet értelmetlen romantikus nosztalgiával bírálni; progresszív stratégia és művelődéspolitikai akarat jegyében – például a nemzeti kultúra digitális terjesztésével – viszont van lehetőség arra, hogy ennek az összetett, ellentmondásos kommunikációs forradalomnak a pozitív oldalát segítsük kibontakozni. A *mediális kínálat* lehet demokrácia- és kultúrapótlék, lehet hiteles értékközvetítés, lehet valódi innováció, lehet mobilizáló szórakozás, és lehet a gagyi csillogó nyilvánossága – hogy mikor melyik, az már elsősorban a médium tulajdonosaitól, irányítóitól függ. Nagyjából igaz ez az internetre is: miközben ugrásszerűen növeli a tájékozódás, a világban való eligazodás, a közvélemény-formálás és a kulturális értékekhez való hozzáférés lehetőségeit, az embertelenség, a kultúra- és emberellenesség számára is új tereket nyit meg. S az már a társadalmi közmegegyezésen és az állami, nemzetközi szabályozáson múlik, hogy mely változatok lesznek dominánsakká, s hogy a média és a kibertér pluralizmusa megteremti-e az eligazodás, a nevelődés, a szabad, de mégiscsak szolidan normatív és szakszerű orientálás, a csatornaválasztás és az okos internethasználat emberi és pedagógiai eszközeit, intézményeit. Mert aligha elegendő az új évszázad társadalmi és műveltségi kánonjához a mégoly jól működő (?) iskola és az akadémiai tudományosság, szélesebb kultúra- és normaközvetítés nélkül ez mit sem ér. S a 21. századi emberi méltóságot nevelő-kihordó humánus igénye korántsem csupán a közszolgálati médiumokra és a közintézményekre, de – mutatis mutandis – a kereskedelmi, üzleti jellegű, motivációjú televíziókra, rádiókra, bulvársajtóra, digitális honlapokra, internetszolgáltatásokra is érvényes kell legyen.

Az elsődlegesen értékközvetítő, értelmező és népszerűsítő *media-, reklám- és művészetkritikának* szintén új teret nyithatna egy remélt modern mediális és digitális társadalompedagógia, innovatív közművelődési szándék. Sőt: minél *mediatizáltabb*, digitalizáltabb (s mindezzel egyidejűleg: minél kommercializáltabb) a *társadalmi, a politikai és a kulturális nyilvánosság*, annál életbevágóbb, hogy a film-, média- és internetpedagógia mellé (bár még ők is gyermekkorukat élik) felnőjön az üzletileg nem elkötelezett, szakmai hitelességű és közszolgálati éthoszú művészeti, tömegkulturális, filmes, televíziós és internetkritika. Nem pusztán az esztétikai nevelés igényével, hanem a demokratikus „okoskodás”, az értékek diskurzusának fórumaiként. Persze lehet, hogy mindez konzervatív utópia a tanulmányíró részéről: mindazonáltal a valóban demokratikus társadalmak kulturált állampolgárai, közösségei, nemzeti és régiói aligha nélkülözhetik a megújult esztétika és kritika – mégoly nyitott – humánus kánonjait. A minden értéknormát tagadó kulturális nihilizmustól és a kommunikációképtelenségtől csak egy lépésre van a „kultúrába csomagolt” erőszak, az ön- és környezetpusztítás, az anomia tömegessé válása. A sci-fik és negatív utópiák önbeteljesítő proféciai.

Művészet – posztmodern – emberség

Vessünk a továbbiakban egy pillantást a címben jelzett kapcsolat (a művészet és humanizmus) *esztétikai, kultúraelméleti dimenziójára*. Külön izgalmas kérdés, hogy a vajon a „hagyományos” művészeti kultúra 20. század végi funkcióváltozásai, illetve a *technikai és mediális újítások* mennyiben szakítják vagy törik meg a művészi hagyomány és a művészetek társadalmi hálózatának eddigi folytonosságait, erőterét. Mert az egyik oldalról nálunk is kétségtelenül jellegzetes folyamat a művészet ún. *deszakralizálódása*, a magyar nemzeti kultúrában különösen tisztelt vátesz szerepének leértékelődése, az árucikké válás, s ezzel együtt a populáris-szórakoztató kultúra és az elitművészet számos alakzatának egymáshoz közeledése. A másik oldalról viszont a konceptuális, multimédiás, digitális, hipertextuális, interaktív alkotások és „alkotások” olyan produktumai, sőt modelljei jönnek létre, amelyek nemcsak a hagyományos irodalom, képzőművészet, film, zene, színház műfaji és recepciós normáinak gyökeres átalakításával járnak együtt (ez természetes, ha persze nem is konfliktusmentes folyamat), hanem mindent széttörnek, s talán a művészet „komolyság”-át is megkérdőjelezhetik. Egyelőre persze inkább műélvező, bennfentes kevesek élményei ezek, de sok tekintetben akár figyelemre méltó kísérleteknek is tekinthetjük őket, miközben jócskán tágíthatják is a befogadói kört és a közízlést. Nem egy esetben viszont blöffgyanús, üzletileg ezotérikus és posztmodern termékekről van szó.

A szabadon át- és újírható, kombinálható, alkotójukat „elvezítő”, kollektív multimédiás opuszok egyrészt talán egy új kreatív és digitális népművészeti korszak beköszöntét ígérnek a kommunikáció-filozófusok által *másodlagos szóbeliségként* megnevezett periódusra. Másrészt nem joggal tehető föl a kérdés: ha fölszámolódik a (mégoly nyitott) mű eredetisége, ha eltűnik az alkotó és a befogadó közötti emberi-társadalmi viszony, nem ez-e valóban a művészet halála, a művészi korszak vége? Mindenesetre számos efféle primer kortársi tendenciának a megítélése, kritikai és esztétikai értékelése ma szinte lehetetlen (bár vannak rá kísérletek); többnyire ki van szolgáltatva a céh önvédelmi madárnyelvének vagy a bunkóság kultúraellenes rohamainak.

Mindazonáltal tudományos (és kultúraélvező emberi) szempontból legalábbis vitatható az az új művészi jelenségekre és a posztmodern filozófiákra – gyakran pontatlanul – hivatkozó némelyik divatos esztétikai nézetrendszer, amely burkoltan, sőt nyíltan szembefordul a humanizmus és a felvilágosodás művészetelméleti örökségével. Ezek szerint például: ahogy – mondjuk úgy – nincs történelmi haladás, csak „elbeszélések” (szakzsargonban: narratívák) egymásutánisága van, illúziók és utópiák intézményesülése, lelepleződése és egymással való konfrontációja, úgy a művészetnek sincs „természet adta” *emberi, társadalmi üzenete, jelentése, funkciója*, csak immanenciája, nyelvi kontextusa, alkalmi, személyes vagy egy egész értelmezői körre valló olvasata, korlátlan variabilitása.

Némely vulgarizált szaktudományi érvelés – még mindig az 1950-es éveknek, a sztálinizmus kora torz realizmus-normarendszerének a mai fantomjával viaskodva – egyenesen *kiiktatná a műélvezetből*, a műalkotások értékszerkezetéből, recepciójából és értelmezéséből az ún. *valósághoz fűződő viszony, a*

referencialitás szempontját. Több szakmunka tételeiből montíroztam össze azt a szakmai tézist (amelyet újabban illik tudományos mainstreamnek, közmegegyezésnek tekinteni), hogy „csak akkor részesülünk a művészet esztétikai élményéből, tapasztalatából, ha az alkotás, a szöveg jelentésének felfüggesztődik minden *valóságvonatkozása*; vagyis érdektelenné válik az alkotó személyisége, a mű társadalmi üzenete, a szerző vallomásossága, illetve a befogadó viszonya az alkotás jelentéséhez”.

A kérdés persze bonyolult és e helyütt nem zárható le, csakis alapos szakmai eszmecserékben megvitatható esztétikai dilemmákra utal. Természetesen ez a „fóbiás” vélekedés illetékes álláspont, ha – az én véleményem szerint – nem releváns is: a művészet szociológiai, társadalom-lélektani hatását és különösen a művészeti nevelést illetően mindenképpen megkérdőjelezhető az igazságtartalma. Különösen az elmúlt 3000 év antik–zsidó–keresztény civilizációjának művészi és szociális tapasztalatai, valamint az ezekre reflektáló esztétikai eszmélkedés (*mimézis, katarzisz, emberi lényeg, szabadság, nembeli öntudat*; illetve *Arisztotelész, Shakespeare, Hegel, Kant, Marx, Lukács György*) szellemi vívmányai tükrében lehet vitatni e posztmodern felfogás kötelező érvényét. De a műalkotás – mégoly változó – immanens természete szintén cáfolni látszik az „anti-referencialitás” steril ideológiáját. (Érdekes: ez a jórészt elméleti jellegű, az irodalomtudomány köreit foglalkoztató vita a 2000 utáni években a legélesebben József Attila – nem éppen referencialitás nélküli – életművének értelmezése kapcsán éleződött ki.)

De ha mindezen értékállítások, elméletek és esztétikai tapasztalatok száműzhetők lennének is a művészeti múltba, mit kezdünk a *valóságvonatkoztatás*, az *emberi üzenet*, az *etikai hatás* realitása és számbavétele nélkül a kortárs művészettel, az eleven műalkotásokkal? (Arról nem is beszélve, hogy a művészet hatásszerkezetéből aligha iktatható ki egyes művek tudás- és művelődésszociológiailag is figyelemre méltó járulékos *ismeretterjesztő és szociálpedagógiai szerepe* – a középkori freskóktól kezdve az iskoladramákon át az angolszász nevelődési regényeken és Jókai könyvein át a filmes-televíziós adaptációkig.) Ha az elitművészet védelmére és a konzervatív, dogmatikus esztétikák elutasítására hivatkozva, a populizmustól és a kommercializálódástól elhatárolódva engednék kiiktatni ezeket a szempontokat a kortárs művészet értékrendjéből és főleg befogadásának, megértésének övezetéből, akkor a *kínálati-fogyasztási terepet* és a *kulturális kanonizációt* végképp átengednék a társadalmi-emberi funkciókat zárójelbe tevő „kulturális devianciá”-nak. Vagyis: az álságos giccsnek, a piaci-üzleti célú álművészet és az agresszív sztárkultusz dömpingjének, a pr-kultúrának, az újsematizmusnak vagy egyenesen a neoprimitivizmus kultuszának, a valóságot hazudó és az emberi méltóságot kiárusító reality-show-knak. (S e tekintetben nincs különbség tradicionális vagy posztmodern kommersz és blöff között.) Mindenesetre amennyire méltatlan és maradi dolog a *posztmodern* csupán szitokszóként emlegetése, annyira komolytalan a fogalom eleve fetiszáló, normatív, minden ezoterizmusra és „újításra” öngazoló ideológiát kínáló használata.

Nem akarom steril elméleti fejtegetésekbe fullasztani mondanivalómat, ezért csak utalok rá: természetesen magának a *humanizmusnak* a fogalma és je-

lentése is történelmileg alakuló, változó tartalmakat mutat föl. Mindazonáltal van érvényes értelme és jelentése a mostani századelőn is, s korántsem pusztán vagy elsősorban a politika szókészletének archetipikus darabjaként. Hasonlóképp nem kisajátítható a *nemzet* sem, melyet különösen gyakran szokás – kiváltképp a kultúra kapcsán – sérelmi, illetékességi vagy kirekesztő alapon, torzítva, sőt önpusztítóan használni. Nem mentség rá, ha ez a „sérelem” akár jogos (pl. kisebbségi vagy globalizációs) félelmekből, veszélyekből fakad is.

Az elvi fölvetésen és a néhány idézett konkrét példán túl természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy pontokba szedjem, tételekbe rendezzem, mit is értek humanizmuson a kortárs művészetet, illetve kultúrát illetően – mindössze az igényét szeretném fenntartani és nyomatékosítani ennek a *mértéknek*. Bármennyire más is ez a világ, mint az 1989–1990-es rendszerváltás előtti, vagy akár a 19–20. századi, bármekkora funkcióváltáson ment-megy is át a humanizmus morális értékrendje és a művészet, a fenti – mégoly önkényes – kortárs művészi példák is azt sejtetik: napjainkban is jócskán *van aktualitása az emberség mértékének*. A militáns vagy csendes vagy szkeptikus humanizmus olyan 20. századi egyéniségeinek, illetve életműveinek a maradandóságát és érvényességét, mint Ady és Thomas Mann, Csehov és Franz Kafka, József Attila és Steinbeck, Bartók Béla és Bulgakov, Miroslav Krlježa és Pilinszky János, Rodin és Picasso, Chaplin és Fellini, Bėjart és Tarkovszkij, Sütő András és Ligeti György nem másodlagos kópiáikban kell keresni, hanem érzékenységük és magatartásuk – gyökeresen új keretek között is változatlan – időszerűségében.

Az új-régi társadalmi feszültségek, az emberi nemet és az egyes embert fenyegető kihívások vagy éppen az emberiséget s az emberséget „megmentő” utópiák és érzelmek a 21. században is jócskán adnak élményt és „feladatot” a művészeteknek. A múlt jelenné élésének vagy a jövő megelőlegezésének „témái”, a kelet-európai újkapitalizmus gyakran brutális világa, az egyének és a közösségek identitásának tömeges megrendülése, az újraproletarizálódás, a kiszolgáltatottság és elidegenedés megannyi modern és posztmodern változata, a világ és az individuum kettészakadása – mind-mind „igénylik” e konfliktusok, a „szépségek” és a „rútságok” katartikus művészi kihordását. Mindez a kínálati lista így, ebben a felsorolásban persze sterilnek és prózainak, sőt egyenesen publicisztikusan és didaktikusan vulgárisnak tűnhet fel ahhoz a gazdagsághoz és hiteles értékkínálatához képest, amit a valódi művészet nyújtani képes, de mégsem tudom másként érzékeltetni a lehetséges és megvalósult művészi humanizmus terepét. Az elvi és tematikai fejtegetés helyett, további illusztrációként alkalmasint hadd idézzem fel inkább három külföldi filmrendzőnek a rendszerváltozás utáni magyar nemzeti közízlésbe (és talán a kulturális kánonba) is szervezatosan beépülő alkotásait, amelyek – mégoly különleges karakterisztikumaiikkal, de – egyaránt a kanti *Menschenwürde*ről, az emberi méltóság századvégi, századfordulós esélyeiről szólnak: a spanyol *Pedro Almodóvar*, a bosnyák *Emir Kusturica* és a lengyel–merikai *Roman Polanski* itthon is népszerű újabb filmjeire gondolok.

Művészet és humanizmus 21. századi viszonyát vizsgálva ma is „norma” lehet tehát *Terentius*nak, az ókori latin komédiaírónak az ars poeticája: „Em-

ber vagyok, semmi sem idegen tőlem, ami emberi” (Homo sum, nil humani a me alienum puto). Mint ahogy József Attila döbbenetesen friss hitvallása is 1931-ből: „Nem szükséges, hogy én írjak verset, de úgy látszik, szükséges, hogy vers írassék, különben meggömbülne a világ gyémánttengelye” (*Irodalom és szocializmus*). S ha már József Attila került szóba, feltűnő, hogy az ő költészete, illetve annak vonzereje, ihlető varázsa és tekintélye milyen megerősödve „vészelte át” a rendszerváltozás éveit. Az elmúlt évtizedben – házilag statisztikai felmérések szerint – a *Két hexameter* vált a leggyakrabban idézett soraivá, szinte szállóigévé:

*Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis!
Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis.*

Hogy miért pont ez a két sor lett olyan népszerű, hogy szinte szentenciává emelkedjen, annak – korántsem csupán József Attilából levezethető – analízise messzire vezetne, e helyütt nem vállalkozom rá. Ám hogy ez a nyelvi-morális kanonizáció is a művészet humánus küldetésének mai és hazai elevevességéről vall: aligha kétséges.

Nemzeti kultúra, globalizáció és humánium

Szintén lehetetlen feladat lenne, hogy ennek a tanulmánynak a keretei között áttekintsem a művészi humánium és az esztétikai nevelés nemzeti vonatkozását. Akárcsak az is, hogy – ha mégoly röviden is, de – kísérletet tegyek a dilemma feloldására: vajon veszélyezteteti-e a nemzeti kultúrát a 21. század, hordoz-e végzetes kockázatot a magyarság számára az európai integráció és a globalizálódás. A kérdéskör – legalább – érintése azonban mégsem kerülhető el.

Anélkül, hogy polemikusan és/vagy egyetértőleg szemléznék a témakör gazdag szakirodalmát, két tézist szeretnék kiemelni a legújabb értelmezések-ből. Egyre bizonyosabb, hogy *maga a nemzet* – mint objektív komplexum –, főleg a kelet-európai, kisépít, jelesen magyar vonatkozásban döntően, elsődlegesen *anyanyelvi és kulturális természetű*. A 20–21. századi magyar nemzet alapvetően a kulturális nemzetek közé tartozik. Ugyanakkor a minden nemzetnél, az állami, piaci, hatalmi típusúaknál is döntő szerepet játszó *nemzeti identitás és karakter* korántsem őseredeti s még kevésbé egzakt, objektív, genetikus tények, nem zárt, ontikusan létező, „faji” sajátosságok kanonizált tárháza, hanem történelmileg alakuló s főleg kulturális természetű tudat- és élményszerkezet, kollektív érületi és kódrendszer. Ránk is vonatkozik, hogy a modern nemzet többnyire mítoszok, eszmék, narratívák nyelvi, képi és szimbolikus gyűjteménye, amelyek mára sajátos versenyt képeznek a lojalitások piacán – ahogy az amerikai médiászociológus, *Monroe E. Price* írja. Vagy ahogy a hermeneutikai felfogást *Kulcsár Szabó Ernő* tudatosítja: a nemzeti kultúra és identitás nem csupán, nem elsősorban tárgyak, események és szövegek, értékek kincsestára, hanem a maga *dialogikus* viszonyaiban, a kollektív interakciós mezőben működő értelmezések és újraértelmezések révén tételeződő *hagyománytörténet*.

Nincs ebben semmi cinikus vagy akár csupán relativizáló „nemzetidegenség”. S természetesen magam sem vonom kétségbe az érték- és normakészlet, a kánonképzés történelmi relevanciáját, az örökség megtartó és innovatív erejét. De ugyanez a dialogikusság jellemzi az „európaiság”, a „világkultúra” vagy akár a „globalitás” fogalmait, illetve valóságát is. Igaz ez a magyar közgondolkodás és művelődés elmúlt ezer évének megannyi dokumentumára és konfliktusára a *Szent István Intelmei Imre herceghez* 1020 körüli hangütésétől kezdve a mostani ezredforduló és az Európai Unióhoz való csatlakozás körüli vitáig. *György Péter* mutat rá, hogy amit ma globalizált médiakultúrának tekintenek (akár leírólág, akár éles bírálattól kísérve), az eredetileg az amerikai nemzeti kultúra populáris vonulatának a sajátossága volt, csakhogy az – az európaihoz képest – eleve „multikulturálisabb”-ként született és bontakozott ki. Ez a mediatizált kulturális tradícióból intézményesült populáris amerikai kánon azután természetesen a világhatalmi státusra szert tett USA nemzetközi érdekérvényesítésének, illetve expanziójának is eszközévé vált (megesett ez korábban nem egy antik kultúrával vagy a keresztény, az arab-izlám vagy éppen a liberális francia szellemiséggel is), de ne tagadjuk: korántsem csak a kulturális gyarmatosítás eszközeként funkcionál, hiszen szappanoperáival és hollywoodi filmjeivel olykor demokratikus, humánus, civilizációs normákat is terjesztett és terjeszt. Az más kérdés, hogy ennek az eredetileg nacionalista, majd globalizált amerikai tömegkultúrának a paneljei, motívumai, stílussajátosságai és beszédmódjai többnyire átkerülnek más kultúrákba is, s ideológiai funkciójukat veszítve – jól, rosszul – termékenyítően be is épülhetnek azokba. Hasonlókat megélt már az európai civilizáció a protestáns puritanizmussal, a barokk dallamvilággal vagy éppen az avantgárd mozgalmak meg-megújuló, egymásra torló hullámaival is.

*A nemzeti emlékezet, hagyomány és kultúra kánonjainak és normáinak történelmi mozgását, hangsúlyváltásait, átalakulását a funkcionálisan értett művelődéstörténet illetékes vizsgálni. Mindenesetre ma sem vesztette el érvényességét Babits Mihály közel háromnegyed évszázaddal ezelőtt, 1930-ban írt fejtegetése a nemzeti kultúráról (amelynek lényege már század eleji írásaiban is hangot kapott, majd a Németh László *Kisebbségben*jével s minden kirekesztő jellegű normatív felfogással folytatott vitájában is vissza-visszatért): „De melyik kultúra volt valaha autochton? Minden igazi szellemi termékenység kölcsönhatások eredménye. A szellem, ha csak önmagából táplálkozik, elsorvad, mint a test is [...]. Életerős fajok kívülről házasodnak, s a magyar kultúra története egész folyamán kiváltképpen és szükségszerűen exogám természetű.”*

1932-ben, az *Ady és Párizs* című Babits-esszé szintén átveszi ezeket a mondatokat, majd így folytatja: „Keletről jöttünk, de szerelmünk, megmentőnk, éhünk és ételünk, magunkra eszméltetőnk és feltámasztónk mindig a Nyugat volt. A magyar lélek olyan, mint egy fordított Anteusz, ki mindig akkor kap új erőre, ha el tud szakadni a szülőföldjétől, s a magyar kultúra minden újabb szárnyra kapása, mint a föl-földre dobott kő minden új lendülete, egy-egy ilyen elszakadás, ha százsor visszahull is. [...] Így lett Ady magyarsága is csak mélyebb és tudatosabb az után a felszárnyalás után, amire Párizs csillogása vitte. Igaz, hogy a kő visszahullása ütést is jelent, fájdalmat, rázkódást; így volt ez az

Ady esetében, de így volt Széchenyi, így volt már a Szent István korában is, aki, mint nem először mondom már, s talán nem is én mondom először, a legelső nyugatos volt Magyarországon” (Babits Mihály: Baloldal és nyugatosság [1930]. In Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Szerk. Belia György. Budapest, 1978, Szépirodalmi Könyvkiadó, II. kötet 280–285.; valamint Babits Mihály: Ady és Párizs. Felolvasás a Zeneakadémián 1932. április 1-jén. In i. m. 336–338.).

A technicista-globalizációs modernizáció napjainkban is gyakori túllihegése, valamint a szintén tipikus konzervatív nemzeties sérelmi demagógia rossz alternatívája helyett a 21. század elején is ez a távlatos babitsi mérték tűnik reális és vonzó magatartásnak a nemzeti kultúra és humánus megítélése kapcsán. A magyar nemzeti kultúrát alapvetően ma sem az európai integráció s nem is a – legalábbis kétarcú – globalizáció fenyegeti, hanem a hazai kulturálatlanság, az antidemokratikus attitűdöt is erősítő „piacelvű tahóság”. Az információs és digitális korban persze a nemzeti jelleg és kultúra – miként a hagyományos Gutenberg-galaxis vagy az állami szuverenitás – maga is gyökeres átrendeződésen mehet, megy át, de ennek az iránya jelentős mértékben a nemzetek, államok, kultúrák belső működésén múlik, illetve „ügyvivőin”.

Tehát – szakítva a terméketlenül búsongó, önszerelő panaszkulturával, viszont fölerősítve európeér nemzetszemléletünk cselekvő, demokratikus és kreatív önértetét – korántsem csak veszélyekkel számolhatunk, hanem jó esélyekről is szó lehet! Ha például a kitágult térben a nemzeti kultúra múltbeli és kortársi értékei a digitalizálás révén (minél több műfajban kétnyelvűen) válnak hozzáférhetővé és megörökíthetővé. Ha a kultúra demokratizálása és a demokratikus kultúra népszerűsítése valódi belpolitikai és civil ügygé válik, mindenekelőtt az esélyegyenlőtlenségek tudatos és tervszerű csökkentése révén. Ha a hagyományos és a mediális-digitális kultúra értékei, intézményei közötti hidak, kölcsönös átvezetések épülnek. Ha a magyar nyelv hivatalos európai uniós nyelvvé válásával okosan élünk, s ezt, illetve tagságunkat fölhasználjuk saját kultúránk hatékony népszerűsítésére is. Ha a nemzeti emlékezet, a magyar „elitművészet” (egyáltalán, érvényes-e még ez a kifejezés?) és kritikai kultúra intézményes támogatása mellett nem félünk a hazai populáris és „alternatív” médiakultúra állami ösztönzésétől sem. (Mindez persze nem adhat menlevelet a szakralizált romantikus magyar nacionalizmus vagy valami még rosszabb koktéll „összmagyar” udvari, reprezentatív kultúraként való állami kanonizálására és agresszív terjesztésre.) Ha a globalizációt nemcsak a multinacionális médiaipar nemzetellenes uralmaként, végzetes homogenizációként fogadjuk dohogva vagy beletörődően, hanem legalább annyira kalkulálunk vele úgy is, mint a demokratikus és civil szolidaritás – adott esetben a humánus kultúra védelme – globálissá szélesítésének a művelődésben és a művészetben is „megterülő” egyetemes lehetősége. S főleg ha élünk is vele.

A hatalom kultúrája (és a mindenható piac kultúrája) helyett a kultúra hatalmát (és a mindenható kultúra piacát) kellene segítenie kibontakozni a civil társadalomnak, a politikusoknak, az oktatás, a felnőtt közművelődés és a médiavilág szakembereinek. Ez a legfontosabb feltétele mind a nemzeti jelleg megőrzésének és megújításának, mind a kultúra humánus küldetése in-

novációjának, okosan nevelő szerepe rehabilitálásának az új évszázad elején. Jó esetben – de jobb híján – ezek a szép óhajok, utópiák maguk is kultúrává szublimálódnak...

Gyermekek, egyetemisták és felnőttek

Tanulmányom elején már utaltam rá: nem vállalkozom arra, hogy a művészeti nevelés speciális gondjaira is kitérjek, erre vannak nálam elhivatottabb és szakmailag illetékesebb hozzáértők. Két vonatkozásban mégsem tudom kikerülni a pedagógia csábítását: *a gyerekek kultúrája* és *az egyetemi oktatás* néhány témakörét illetően.

1. A humanista művészet, illetve a művészeti humanizmus társadalmi jövője döntő mértékben azon múlik, hogy milyen kultúrát élnek meg sajátjukként és sajátta a mai gyerekek, óvodások, kisiskolások, mit hoznak hazulról és mit az iskolából. Közbeszéd témája – de komoly szakmai vita tárgya is – az agresszivitás élet- és médiabeli terjedésének káros hatása a gyerekekre. Mindez korántsem csupán a gyermekfoglalkozások, a mese, az ének, a rajz, a kreatív játék, a zene, a gyermeki ízlésformálás vagy éppen a gyerekek televíziós, videós és számítógépes kultúrájának témakörét illeti: nagymértékben közvetlenül is függ a felnőttek kultúrájától.

Az a régi-új *gyerekkultúra*, amelyet a szülők, a család, az óvoda és az iskola nem utolsósorban a tömegkommunikáció kínál, illetve átad, egyrészt világgképében és nyelvezetében közvetlenül is formálódik az ezredforduló „felnőtt” kultúrája által (pozitív és negatív értelemben egyaránt). Másrészt: a gyermekeket nevelő-alakító felnőttek moráljára, kultúrájára, érzületére, szokásaira, beszédmódjára, ízlésére roppant erősen hatnak a nyilvánosság (főleg a tömegkommunikáció) életmintái, sztárjai, normarendszerei és diszkurzív terrei, amelyek majd szintén maradandó nyomokat hagynak a következő nemzedékek életvitelén, szocializációján, kulturáltságán. Elég csak az erőszak, az akcionizmus, illetve a tolerancia, az intimitás paradigmáira, a fogyasztói ember és a sikerember modelljeire vagy éppen a demokratikus habitus és a szabatos, gazdag anyanyelvhasználat meglétére, avagy hiánybetegségeire, a fesztelenség, a „lazaság” és a közönségesség mai jelenségeire utalnom.

A „posztmodern” fentiekben rekonstruált előfeltevéseinek a „kultúraellenessége”, értékkihilizmusa is szerepet játszik abban az összetett folyamatban, amelyet sokan éreznek és tesznek szóvá kritikusan: *ti. a gyerekkultúra válságba kerülésében és intézményi, illetve intellektuális leértékelődésében*. Ahogy az egyik legsokoldalúbb és legkreatívabb kortárs magyar író, *Békés Pál* megfogalmazta: „Mindez pedig – legalábbis részben – a szellemi, művészeti elit felelőssége. Egyben önérdéke is. Hiszen könnyen belátható, hogy a négy síkon játszódó, vendégszövegekkel bélelt, komplex utalásrendszerekkel operáló, bölcsészszívet dobogtató művek közönsége egyszerűen elfogy, ha a következő generációk nem kapják kézbe azokat a meséket, történeteket, regényeket, amelyek megilletik őket” (Mi jár a gyerekeknek? Írások a gyerekkultúráról. *Beszélő*, 2003,

6. sz., 97). Az elemi szintű olvasás- és írástanítás módszertani problémáin, sikertelenségein túl emiatt is egyre megoldhatatlanabb feladatok elé kerül az iskolai irodalomoktatás és művészeti nevelés (persze részben saját belső, szakmai problémái miatt), s így maga is hozzájárul a *felnőtt korosztály többsége kulturális recepcióképességének* csődjéhez. Ahhoz a fájdalmas „eredményhez”, amelyet egy tekintélyes irodalomtanár, *Arató László* így rögzített: „kulturális autizmus: a magaskultúra narratíváinak és metaforáinak befogadhatatlanná válása” (Tizenkét Tézis az irodalomtanításról. *Élet és Irodalom*, 2003. február 21. 4).

Művészet és humanizmus viszonyát illetően szóba került már József Attila. Mintegy „összekötő” szál ő a gyermek- és felnőttvilág között is: nem csak komor-felnőtt, meglett-emberi „gyermeksége”, nem csak játékelmélete és játékihlete, nem csak „gyermekversei”, novellája okán. Hanem azért is, mert felnőttversei szintén kedveltek, sőt – megzenésített változatban – egyenesen népszerűek a fiatalok, a gyerekek között. Ahogy Weöres Sándor, Lázár Ervin, Török Sándor, Nemes Nagy Ágnes, Veress Miklós, Horváth Péter vagy éppen Benedek Elek gyermekirodalma sem csak a 18 éven aluliaké, hanem – részben persze más konnotációkkal – a felnőtteké is. A *Nagy Könyv-játék* 2005. nyári tizenkettes listájára fölkerült – igenis: humanista szellemű – klasszikus gyermek- és ifjúsági könyvek (Gárdonyi Géza: *Egri csillagok*; Molnár Ferenc: *A Pál utcai fiúk*; Milne: *Micimackó*; Saint-Exupéry: *A kis herceg*; Fekete István: *Tüskevár* stb.) szintén erre vallanak. (Miközben aligha joggalalan a feltételezés: ezek a gyermekkori olvasmányok nem csupán elementáris és nosztalgikus értékük okán maradandó hatásúak, hanem azért is, mert az ifjú- és felnőttkorban már jóval kevesebbet s még kevesebb emlékezetesen olvasnak az emberek.)

Mindenesetre azok a szülők, pedagógusok, akiknek van igényes és szenvedélyesen emberi érdekű *felnőtt* kulturális élménye, s akiknek „*gyermekkulturális ízlésében*” pl. *Janikovszky Éva*, a rádiós *Szabó Éva*, *Halász Judit*, a klasszikus diafilmek és animációs mozik, továbbá *A Futrinka utca*, a *Mazsola*, a *Bors néni* vagy éppen a *Valahol Európában* meghatározó alap (hogy most megint csak magyar példákat említsek), nos, az ilyen felnőttek képesek örökbe is adni, áthagyományozni ezt a világgépet, igényt és kánont gyerekeiknek, unokáiknak, tanítványaiknak. Akiknek természetesen már más, a *klasszikusok* recepcióját is erősen „átprogramozó” szerkezetű – döntően a könnyűzene, a média és az internet által determinált – a befogadói aurája. A korszerű pedagógiai ihlettel, realitásérzékkel és fogékonysággal rendelkező felnőttek a modern gyermekkultúra televíziós, digitális, interaktív, képregényes változatait, technikáit, dramaturgiáját – például a *Harry Potter*- és *A Gyűrűk Ura*-konjunkturát (nem a legrosszabb minőség!) – szintén képesek beépíteni a gyerekekkel kapcsolatos kommunikációjukba, sőt érdeklődésükbe, beszédmódjukba, személyiségükbe, miközben nem sajnálják az időt attól, hogy teljes figyelemmel, átéléssel odaüljenek melléjük *játszani, énekelni, beszélgetni, mesélni, fölolvassni*. (Vagy akár „csak” együtt televíziózni velük.) Mert ez az a legelemibb *kultúráközvetési alaphelyzet*, amely a csecsemőkortól kezdve a legintenzívebb és a leggazdagabb, életre szóló, mással nem pótolható *emberi és esztétikai tapasztalatot*, vala-

mint *érzelmi tőkét* halmozza föl. Mondhatnám úgyis: a humanizmus genetikus karakterre épülésének esélyével – ha nem is garanciájával. Többet ér ez, mint akár a legjobb, leghatékonyabb speciális esztétikai nevelés.

2. Ami az *egyetemisták és főiskolások korosztályát* illeti: náluk (mármint azok számára, akik egyáltalán eljutnak a felsőoktatásba) van még szinte utoljára kollektív esély arra, hogy intenzív és kreatív kulturális, ezen belül kortárművészeti élményben részesüljön a leendő felnőtt-nemzedék. S ez nemcsak a kortárs csoportokon belüli minták, nem csupán a generációs, illetve civil ifjúsági művelődés vagy éppen a sajátos szubkultúra „felelőssége”, hanem az intézményeké is. Jelentős mértékben azon múlik, hogy pl. képes-e a válságokban bukducsoló és/vagy meg-megújuló *magyar felső- és felnőttoktatás* ismét hangsúlyosabban törekedni a szakemberképzést szervesen kiegészítő *értelmi-ségképzésre* is. Ami a közösségi és demokratikus kritikai attitűd, valamint a szakmai elhivatottság mellett egy innovatív kulturális fogékonyság kialakítását is jelenti. De talán azon is: képesek-e az univerzitások – az ún. főszakos képzésen túl – kifejleszteni a hallgatókban (akár kötelező vagy ajánlott műveltségi kurzusok segítségével) valamiféle korszerű *művelődéstörténeti és médiahasználati ismeretet, szemléletet*. A filozófiai, szociológiai, esetleg pedagógiai kurzusok mellett ugyanis (amelyek szinte minden felsőoktatási képzésben jelen vannak) ez az a két kulturális terület, amely műszakisnak és orvostanhallgatónak, jogásznak és agrárosnak, rendőrtisztai főiskolásnak és pénzügyesnek, természettudományi oktatóknak és közgazdasági szakembernek, teológusnak és nemzetközisnek „sem ártana”; nemcsak a világ, korunk jobb megértése, hanem saját egyéni sorsuk, önmaguk építése – akár ambíciója – céljából sem. Mindenesetre aggasztó tünet a diákszínháztársulás, a film-, irodalmi és dzsesszklubok visszaesése, az agresszív minták és a drog terjedése, viszont örvendetes jel a „magaskultúra” felé is nyitott alternatív könnyűzenei programok és fesztiválok, valamint a kulturális turizmus növekvő népszerűsége az egyetemi-főiskolai generáció körében.

Ebben a vonatkozásban talán nem teljesen időszerűtlen a *felvilágosodás kori klasszikus egyetem* eszméjének bizonyos fokú rehabilitációja, s éppen az európai integrációs periódus, az ún. bolognai folyamat küszöbén. Ha a művelődéstörténet és a médiaismeret (akár mint tantárgyak) nem elsősorban évszámok, tények és technikák bebiflázását jelentik, hanem a folytonosság- és identitástudat, a komplex és funkcionális történelemszemlélet felnőtt kialakítását célozzák meg, valamint a mediatizált kor fiataljainak verbális készségeit, akusztikus-vizuális fogékonyságát, szövegértését igyekeznek kialakítani és fejleszteni, akkor ez nem lehet „órászámprobléma”. A nagy nyugati egyetemeken nem bölcsészhallgatók számára is mind gyakoribbak az ilyesmi funkciójú *cultural studies-típusú választható műveltségi kollégiumok*. Aligha a tradicionálisan irodalmias jellegű „általános műveltség” adattárainak, kvázipolihisztorságának normájáról, ennek visszacsempészéséről lenne szó. Sokkal inkább a hivatásban, tudásban, társadalmi szerepekben szétszabdalt ember valamiféle „funkcionális kulturáltsága”-nak, „egységé”-nek a *humanista előjelű visszavételéről*. Igen: az információs társadalombeli elidegenedés, a szakmai barbarizálódás „peda-

gójai”, „műveltségi” korrekciójáról a közoktatáson túl, a *lifelong learning* perspektívájával is.

Erre s csakis erre vonatkozik fentebb említett rehabilitációs vízióm: a 18. század végi, 19. század eleji, mindenekelőtt a *humboldti egyetem*, illetve a fakultások vitájával kapcsolatos *kanti felfogás* lényegét illetően. Ha sok igazság is van „az európai egyetem halálá”-t vagy „a humboldti modell végé”-t felvázoló koncepciókban, a neohumanista egyetemfilozófia válságát kimondó tételekben, talán 200 év múltán is – mutatis mutandis – van némi érvényessége *Wilhelm von Humboldt* műveltség- és humanizmusfelfogásának:

A műveltség, a gondolkodás végső célja – írja –, hogy „az ember megpróbál a világból a lehető legtöbbet megragadni, és a világhoz a lehető legszorosabban kötődni. Létünk végső feladata: a lehető legtöbb tartalommal megtölteni személyünkben *az emberiség fogalmát* [kiemelés – A. P.], mind életünk során, mind pedig azon túl is, az általunk hátrahagyott élő alkotásokban. Ez a feladat önünknek a világgal való összekapcsolása révén a legáltalánosabb, legélénkebb és legszabadabb kölcsönhatásban valósul meg. Tulajdonképpen *ez az egyedüli mértéke minden emberi ismeretág megítélésének és feldolgozásának* [kiemelés – A. P.]. Mert minden területen csak az lehet a helyes út, amelyen a végső célig előrehaladhatunk, és csak itt kereshetjük annak a nyitjának, hogy ami egyébként örökké halott és haszontalan, életre kel, és gyümölcsöző.

Énünknek a világgal való összekapcsolása [kiemelés – A. P.] első pillanatra talán nemcsak érthetetlen kifejezésnek tűnik, hanem mesterkélt gondolatnak is. Pontosabb vizsgálódás után azonban legalább az utóbbi gyanú megszűnik, és megmutatkozik, hogy ha egyszer feltárjuk az emberi szellem igazi törekvését (azt, ami legmagasabb szárnyalását éppúgy tartalmazza, mint leghetetlenebb próbálkozásait), akkor lehetetlen, hogy kevesebb beérjük.

Mit vár az ember egy nemzettől, egy kortól, az egész emberiségtől, ha tisztelével és csodálatával akarja megajándékozni? Elvárjuk, hogy a műveltség, a bölcsesség és erény a lehető legnagyobb és legáltalánosabb mértékben irányítsa az emberi fajt, hogy belső értékét olyan mértékben növelje, hogy ha az emberiség fogalmát róla mint egyetlen példáról kellene megmintázni, akkor gazdag és méltó tartalmat nyerjen. De az ember ennyivel sem elégszik meg. Azt is elvárjuk, hogy az ember a maga által létrehozott dolgokra, még az őt körülvevő életelen természetre is láthatóan rányomja értékének bélyegét, sőt hogy erényét és erejét (bármilyen erőteljesen és mindenekelőtt uralkodónak hatja is át lényegét) még az általa nemzett utódaiba is belelehelje. Mert az egyszer megszerzett érdemeknek a továbbélése csak így lehetséges, s ezek nélkül, *a nemesedés és műveltség bizonyos folytonosságának megnyugtató gondolata* nélkül [kiemelés – A. P.] az ember léte múlandóbb lenne, mint a növényé, amely ha elhervad, legalább annyi bizonyos, hogy hátrahagyta egy hozzá hasonló teremtmény csíráját” (Az ember művelődésének elmélete. In Bujdosó Dezső (szerk.): *Német kultúraelméleti tanulmányok*. Budapest, 1999, Nemzeti Tankönyvkiadó, I. kötet, 382–385).

Humboldt nál még szintézisben van szinte minden fontos gondolat és értékállítás *az egyén és a világ, az emberi haladás és a történelem, a korszerűen értett művelődés és a kulturáközvetítés, a gyermek és a felnőtt, a pedagógia és a művészet* felvilágosó-

dás kori megítéléséről. Együtt olvashatók nála mindazok a narratívák, kánonok és esztétikák is, amelyeket azóta lejárnak tekintenek, anakronisztikusnak minősítenek az eltelt két évszázad tragikus tapasztalatai, valamint a „posztmodern” doktrínái. De legyen akár túlcsoordulóan naiv, aufklérista és utópikus is az idézett humboldti kultúra- és emberségfelfogás, egy alapjaiban már más struktúrájú és műveltségszerkezetű 21. század írástudói, kulturális eszmélkedői (jó, nevezzük őket álmodozóknak) sem adhatják alább a terentiusi–kanti–József Attila-i lényeket illetően.

Hiszen mi, ha nem az énünknek a világgal való összekapcsolódása, ennek borzongató és megörökítő katartikus átélése adja a művészet lényegét ma is? Mi, ha nem ez az *emberség* a mértéke a szellemi termelés működésének és hatékonyságának, illetve a régi és a mai értékeknek? Mi, ha nem a moralitás és a műveltség *teremtő folytonossága* (nem megdermedése, csökkenté rögződése) a biztosítéka az emberiség „túlélésének” és fejlődésének? S vajon minek, ha nem éppen ennek az intézményes segítésére, biztosítására vállalkozik a kultúraközvetítés vertikális és horizontális „hálózata” a családtól kezdve az iskolán, a pedagógián és az andragógián át a tömegkommunikációig?

Hivatkozások és rövid szakirodalmi ajánlás

- Agárdi Péter 2002a. *Kultúra és média a magyar eszredfordulón. Tanulmányok*. Pécs, PTE TTK FEEFI. 263.
- Agárdi Péter 2002b. Kultúra, média és hatalom 2001-ben, avagy az ország négy részre szakadása. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2001-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, I. kötet, 468–479.
- Agárdi Péter 2004. A Magyar Rádió utolsó 15 éve. *Médiakutató*, ősz, 5. évf., 3. sz., 93–110, valamint: *Tudásmenedzsment*, november, V. évf., 2. sz., 69–86.
- Agárdi Péter 2005. Rátekint-e József Attilára pártfogón e század? A XXI. század eleji befogadói horizont és József Attila baloldalisága Tverdota György *Eszméletről* szóló könyve alkalmából. *Eszmélet*, 65. sz., nyár, 19–51.
- Almási Miklós 2002. *Korszellemevadászat*. [Esszék.] Budapest, Helikon Kiadó.
- Arató László 2003. Tizenkét Tézis a magyartanításról. *Élet és Irodalom*, február 21. 4.
- Babits Mihály 1978. Baloldal és nyugatosság (1930). In Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Szerk. Belia György. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, II. kötet, 280–285.
- Babits Mihály 1932. Ady és Párizs. Felolvasás a Zeneakadémián, április 1-jén. In i. m. 336–338.
- Bárdosi Mónika – Lakatos Gyuláné – Varga Alajosné 2004. *A kultúra helyzete Magyarországon*. [A KSH statisztikai összefoglalója.] Budapest, Magyar Művelődési Intézet, [Találkozások a kultúrával 4.]
- Beck Mihály 2004. *Parajelenségek és paratudományok*. Budapest, Vince.
- Császi Lajos 2003. A média tabloidizációja és a nyilvánosság átalakulása. *Politikatudományi Szemle*, 2. sz., 157–179.
- Császi Lajos 2003. *Tévéerőszak és morális pánik*. Budapest, Új Mandátum.
- Csepeli György 2003. Az én mediatisálása. *Kritika*, 2. sz., 12–14.
- Dessewffy Tibor 2004. *Bevezetés a jelenbe. Az Információs Kor szociológiája*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Dessewffy Tibor – Fábián Zoltán – Z. Karvalics László (szerk.) 2005. *Internet.hu. A magyar társadalom digitális gyorsfényképe*, 2. Budapest, Gondolat Kiadó – Infonia Alapítvány.
- Esterházy Péter 2003. *A szavak csodálatos életéből*. A Mindentudás Egyetemén 2003. szeptember 8-án elhangzott előadás bővített változata. Budapest, Magvető.
- Falussy Béla 2004. *Az időfelhasználás metszetei*. Budapest, Új Mandátum.
- Földes György – Inotai András (szerk.) 2001. *A globalizáció kihívásai és Magyarország*. Budapest, Napvilág Kiadó. [Elsősorban Inotai András, Balogh András, Gazsó Ferenc, Pintér Róbert, Z. Karvalics László, Sipos Balázs tanulmányai.]
- Gábor Kálmán: *A középosztály szigete*. [Az óbudai Sziget-fesztiválról.] Szeged, Belvedere Meridionale.
- Gazsó Ferenc – Laki László 2004. *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, Napvilág.
- Gerbner, George: *A média rejtett üzenete. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris K. – MTA – ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Gereben Ferenc 2002. Olvasáskultúránk az ezredfordulón. *Tiszatáj*, 2. sz. 61–72.
- Gyenes Edina 2005. *Olvasási szokások*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet – MTA Szociológiai Kutatóintézet, január. /Találkozások a kultúrával 5./
- György Péter 1998. *A digitális éden*. Budapest, Magvető.
- György Péter 1999. Tömegkultúra és nacionalizmus. *Beszélő*, 7–8. sz. 82–92.
- György Péter 2001. Az irodalom fogalma és gyakorlata az új technológiai környezetben. (Előadás a Debreceni Irodalmi Napok, november 9–10-i tanácskozásán.) *Alföld*, 2. sz. 94–103.
- György Péter 2003a. Az al-Kaida Hollywoodba megy. *Népszabadság*, márc. 14., 15. és 20.
- György Péter 2003b. A mélypont. Televíziózás Magyarországon. *Filmvilág*, 5. sz. 16–19.
- György Péter 2005. A láthatatlan átváltozás. Új kulturális kontextusok, avagy nem az információs társadalom imájának mormolása a feladat. *Népszabadság*, február 5. Hétféje, 4.
- Heller Ágnes 1998. Szüksége van-e az európai demokráciának a kulturális elitre? *Kritika*, 12. sz. 4–7.
- Hidy Péter 2000. *Magyarország kultúrájának helyzete a századfordulón*. [Kézirat.] Budapest, József Attila Alapítvány.
- Hunyadi Zsuzsa 2004. *A művelődési házak közönsége, helye, szerepe a kulturális fogyasztásban*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet – MTA Szociológiai Intézet. /Találkozások a kultúrával 1./
- Hunyadi Zsuzsa 2004. *A fesztiválok közönsége, helye, szerepe a kulturális fogyasztásban*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet – MTA Szociológiai Intézet. /Találkozások a kultúrával 2./
- Hunyadi Zsuzsa 2004. *A budapestiek kulturálódási szokásai*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet – MTA Szociológiai Kutatóintézet, november. /Találkozások a kultúrával 3./
- Kamarás István 2005. *Olvasásügy*. [Tanulmányok.] Pécs, Iskolakultúra.
- Kéri László 2003. Nyilvánosság az új évtized elején. In Enyedi Nagy Mihály – Polyák Gábor – dr. Sarkady Ildikó (szerk.): *Magyarország médiakönyve*. I. kötet. Budapest, ENA-MIKÉ, . 31–46.
- É. Kiss Katalin: *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest, Osiris.
- Koltai Tamás 2002. *Nemzeti történet, avagy színház a cethal hátán*. [Esszékötet a Nemzeti Színház sorsáról és ügyéről.] Budapest, Books in Print Bt.
- Komáromi Gabriella 1998. *A gyermekkönyvek titkos kertje*. Budapest.
- Kósa Éva 2004. *A média szerepe a gyerekek fejlődésében*. Előadás a Mindentudás Egyetemén november 8-án.
- Kornis Mihály 2002. Big Brother – avagy mit nem szabad tudni? *Kritika*, 11. sz. 3–8.

- Krausz Tamás 2003. A globalizáció és a kelet-európai régió történelmi sorsa. *Eszredvég*, 4. sz., 73–80.
- Kulcsár Szabó Ernő 1995. *Történetiség, megértés, irodalom*. Budapest, Universitas Kiadó.
- Kulcsár Szabó Ernő: A (nemzeti) kultúra – mint változókéony üzenetek metaforája. Avagy: emlékműve-e önmagának a „hungarológia”? *Tiszatáj*, 3. sz., 66–77.
- Kulcsár Szabó Ernő 2002. Hungarológia – hermeneutika és kulturális poétika között. *Jelenkor*, 9. sz., 938–948.
- Magyar kultúra az ezredfordulón*. [Előadások 1999. május 8-án.] Budapest, Püski, 1999.
- Margócsy István 2005. Nép és irodalom. Tézismondatok és alapkérdések. *Élet és Irodalom*, január 14., 17–18.
- Médiavalóság*. Tardos Róbert, Tamás Pál, Sükösd Miklós, Réz András és mások előadásai az MTA Szociológiai Kutatóintézete és a Magyar Iparművészeti Egyetem 2002. december 10-i konferenciáján. KÉK Kultúra és Közösség, 1. sz., 5–70.
- Mi jár a gyerekeknek? Írások a gyerekkultúráról. *Beszélő*, 6. sz., 95–122.
- Ördög Szilveszter (szerk.) 2004. *Magyar jelentés-árnyalatok*. Budapest, Kossuth–21. Század Társaság.
- P. Szűcs Julianna 2003. Az eltűnt tekintély nyomában. Magyar képzőművészet – kurzusról kurzusra. *Népszabadság*, május 3., 10.
- Poszler György 1998. Elbeszélések után vagy elbeszélések előtt. (Az esztétikai nevelés lehetőségéről vagy lehetetlenségéről – három tételben.) *Vigilia*, 2. sz., 135–144.
- Poszler György 2001. Mi látszik a harmadik évezredből? Nemes illúziók. *168 óra*, jan. 4.
- Price, Monroe E. 1998. *A televízió, a nyilvános szféra és a nemzeti identitás*. Budapest, Magvető, 1998.
- Radnóti Sándor 2002. A valóságműsorok tépje. *Magyar Narancs*, dec. 19., 56–57.
- Ranschburg Jenő 2000. Agresszió a gyermekekben – agresszió a képernyőn. *Élet és Irodalom*, dec. 8., 11.
- Retkes Attila 2004. *Tanulmány a mai magyar populáris zenekultúráról*. Kézirat. Budapest, Nemzeti Kulturális Alapprogram.
- Szapu Magda 2002. *A zúrkorszak gyermekei. Mai ifjúsági csoportkultúrák*. Budapest, Századvég.
- Szapu Magda (szerk.) 2004. *Ifjúsági „szubkultúrák” Magyarországon és Erdélyben*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Szilády Szilvia – Baranyai Eszter 2002. A kiskorúak védelme és a televízió. Általános iskolások szülei a kiskorúakra ártalmas televíziós tartalmakról. *Médiakutató*, 8. sz., ősz, 115–129.
- Terestyéni Tamás (szerk.) 2002. *Magyarországi médiumok a közvélemény tükrében*. [Tanulmányok.] Budapest, ORTT.
- Terestyéni Tamás 1999. A magyarországi televíziós műsorkínálat változása a nyolcvanas évek közepétől a kilencvenes évek végéig. *Jel-kép*, 1. sz., 41–62.
- Terestyéni Tamás 2004. A magyarországi országos tévécsatornák műsorkínálata 2003-ban. *Jel-kép*, 1. sz., 27–58.
- Tóth Klára 2003. A dolgok miértje; Császi Lajos: Kulturális csapdák; Tóth Klára: Ismétlődő csapdák; Ács Péter: Mi van? [Vita a valóságshow-król és a televíziós tömegkultúráról.] *Népszabadság*, június 24., július 10., július 14., július 21.
- Tóth Tamás (szerk.) 1999. *Az egyetemes universitas*. [Tematikus szám. Tanulmányok a közép- és újkori európai egyetemekről – jórészt filozófiai, társadalomelméleti megközelítésből.] *Világosság*, 8–9. sz.
- Trencsényi László 2000. *Művészetpedagógia. Elmélet, tanterv, módszer*. Budapest, OK-KER Kiadó.
- Tverdota György 2004. *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*. Budapest, Gondolat Kiadó.

- Tverdota György – Veres András (szerk.) 2002. *Testet öltött érv. Az értekező József Attila.* Budapest, Balassi Kiadó.
- Vári Péter (szerk.) 2003. *PISA-vizsgálat, 2000.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- Vári Péter [és mások] 2001. Felnőtt írásbeliség-vizsgálat. Egy nemzetközi felmérés tapasztalatai. *Iskolakultúra*, 5. sz., 3–20.
- Vári Péter – Auxné Bánfi Ilona – Felvégi Emese – Rózsa Csaba – Szalay Balázs 2002. Gyorsjelentés a PISA 2000 vizsgálatról. *Új Pedagógiai Szemle*, 1. sz.
- Veres András 2004. A referencia védelmében. In Veres András (szerk.): *Az irodalomtörténet esélye. Irodalomelméleti tanulmányok.* Budapest, Gondolat Kiadó, 152–160.
- Vitányi Iván 1997. *A magyar társadalom kulturális állapota. Az 1996-os országos vizsgálat zárójelentése.* Budapest, Maecenas K.
- Vitányi Iván 2005. *Kultúraelméleti és művelődésszociológiai írások.* Pécs, PTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar.